

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 322

Title Viveka Sindhu.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 322 Subject : Vedanta

Title : Viveka sindhu.

Author : Tapi nyana Scribe : _____

Date of the work : _____ Date of the Ms. : VS 3500

Place of the work : _____ Place of the Ms. : _____

Size : 6.3" by 4.1" Extent : 38 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanagari

Remarks : _____

नाम रुद्रस्ये हं पुस्तकं
विश्वेकसिंघु-प-३८

१ श्रीगणेशायनमः ॐ नमः सविदानंदस्वमूर्तये
 अगुणायगुणाद्यायस्वस्वद्यायानंदस्वमूर्तये
 शुद्धायस्वपूकाशायश्रीराममुनयेनमः ॥ १ ॥ ति
 गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमत्तात्मनः कथं स
 ज्ञादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो ह्युपपद्यते ॥ २ ॥ सत्वरजतमो
 गुणरहितस्य सर्वप्रमाणातीतस्य विद्याविद्याय
 हितस्य केवलस्य ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं कथं पृथगे
 एतादृशब्रह्मजगतः कारणमिति न वदंति स्म
 तत्त्वज्ञानिरातं वसिष्ठा ब्रह्मवादिनः तर्हि किंपु

नः कारणं मायाशबलं ब्रह्मकारणमिति वदंति
 मायाशबलं ब्रह्म किमिति चेत् माया सहितं मायाश
 बलमित्युच्यते न त्वेतन्न संभवति चैतन्यं स्वयंपूकाशं
 माया चतस्रो रूपं न त्वविद्यास्वयं ज्योतिरात्मानं ठोक्ते क
 थं कुटस्थमद्वितीयं च सहस्रं शुभं वा तमः ॥ १ ॥ स्वयंपूकाश
 आत्मस्वरूपं निर्विकारमद्वयं अचलस्वरूपं अविद्या
 कथं आवृणोति सूर्यं तम इव परिहृत्य अविद्यायाः स्व
 भावपथः यत्र नासंभवति तत्रासंभवत्पुनरुत्पत्तिरिति
 त्वंचपतदविद्याया नृपाणां न तु दुष्पाणां दुष्टं न वेत् ॥ २ ॥
 संभवस्थाने संभवो विद्याया नृपाणां न भवति यदि संभव
 वाश्रयं संभावयति तदा अविद्यात्वमेव न संभवति अपि च

२
विवेक

असंभावनीयावभासचतुर्धाहिसाहतिशास्त्रमप्यस्ति यत्तु
अविद्यायाः यथा कथं विदुः प्रतीयमानता सामर्थ्यमस्ति त्रु
तः तस्माच्चैतन्ये अविद्यानसंगकृतशक्तिवर्तुन युज्यते त
स्तपान्नतेमिथुनीकरोति च प्रकृतिं पुरुषं चैव विज्ञानादी
तिसृष्टेः चैतन्यमायाशक्तं सहितं ब्रह्म सा च माया अनि
र्वचनीया सैव जगतः कारणं सैव माया प्रकृतिरित्युच्यते
प्रकृतमिति च अविद्यमिति च अव्याकृतमिति च जा
दयिष्टानमिति च कल्पितपुरुष इति च शक्तं ब्रह्मेति च
एषैव माया रतावद्विनामत्रिव्यैव स्तियते एतादृश्याः प्र

स्ति २

विवेक
२

कृतेर्महत्त्वमजायते महदिति किं नाम उच्यते सद्यश्च
सर्वशक्तिमानीश्वरवपुस्तयकाले गते सृष्टिकाले चागते य
थापूर्वं सर्वलोकान् सृजामिति च महती मनोवृत्तिर्महदिति
तथा च प्रकृतिः स एव तत्र अहं ब्रह्मस्य पुजायेय सत्ता का तद
जत इति यतदाह एतादृशा महतो हंकारो जायत सो हं
कारश्चिद्विद्योऽस्त एवमस्यैव विध्यं कथमिति चेत् इत्थं
अहमिदं स्यमिति यत आह सात्विकाहंकाररूपो राजसाहं
काररूपस्तामसाहंकाररूपश्चेति त्रिविधो ब्रह्म एतेषां
त्रयाणां तिस्रः शक्तयः कस्याहंकारस्य का शक्तिरिति चेत्

विके

३

उच्यते। सात्विकाहंकारस्य ज्ञानशक्तिः। राजसाहंकार
स्य क्रियाशक्तिः। तामसाहंकारस्य द्रव्यशक्तिः। अस्य द्रव्य
शक्तेस्तामसाहंकारस्य काशाद्यद्रव्यशक्तिरुपरसर्गोचरं।
कानिपंचतन्मात्राणि। शब्दैकगुणमाकाशं। स्पर्शैक
गुणवायुः। रूपैकगुणोऽग्निः। रसैकगुणमुदकं। गन्धैक
गुणपृथिवीच। एतानिपंचसूक्ष्मभूताणि। एतानिदश
मितित्वातामसाहंकारसर्गः। एतानिसौख्यानि। अस्य स
दनुवृत्तिरूपादानं। क्रियाशक्तेराजसाहंकारस्य काशा
द्यद्रव्यानि श्रोत्रं चक्षुर्वेदं निहावाणमितिपंचज्ञानेदि

विके
३

याणि। वाक्पाणिपादपायुगुह्यानीतिपंचकर्मेन्द्रियाणि।
प्राणपाणध्यानोदानसमाना इतिपंचवायवश्च। एतानि
पंचदशराजसाहंकारसर्गः। एतानिसानानि। एतेषांचि
दनुवृत्तिरूपादानं। ज्ञानशक्तिसहितसात्विकाहंकाराद्यु
त्पन्नानि। दिशः वायुः सूर्यः वरुणः अश्विनौ। इति ज्ञाने
न्द्रियाधिष्ठातृदेवताः। अग्निरिंद्रुः विष्णुः मित्रः प्रजापति
रितिकर्मेन्द्रियाधिष्ठातृदेवताः। चंद्रः ब्रह्मा रुद्रः क्षेत्रज्ञ
इत्यंतःकरा चतुष्टयाधिष्ठातृदेवताः। मनसा सहस्रा
निसात्विकाहंकारसर्गः। एतेपंचदशमनसा सहसा

४
विवे०

यकाः एतेषामानदानं दानुवृत्तिरुपादानं एवं
सायकसाधनसाध्यादि रूपमादिपुस्तकस्वरूपं
परमात्मनः सूक्ष्मं शरीरमिदमेवोच्यते ॥ हिरण्यग
र्भोपीदमेव ॥ सूत्रमिदमेव ॥ सूक्ष्मशरीरे सत्प्रपिस्थ
तशरीरेणाविनास्थूलव्यवहारसिद्धेरभावात् ॥ अत
एव स्थूलशरीरमवश्यमुत्पादनीयं ॥ तत्कस्मात्स
काशादुत्पन्नमिति चेत् ॥ इत्थं ॥ तामसाहंकारात्पुनराक
थितानि भूतसूक्ष्माणि च कृपादाय पञ्चीकरणे कृते
सति पञ्चमहाभूतानि यायन्ते ॥ पञ्चिकरणप्रकारश्चे

४
विवे०

त्थं ॥ सूक्ष्मरसतन्मात्रमुपादाय उदकं यथा भवति तथा
कैलापयित्वा वशिष्ठानि भूतानि पञ्च पञ्च कृत्वा अंसा
निरुत्वा तेषां सर्वेषां मुदके मिश्रणे कृते रसमये भूत
विभागो अस्मदीकृते पुराय विद्ये चैतन्महामिति
स्वी प्रतीयमानं तेनैवाभिमानं विद्वेषेण आ
दिनारायणे भगवानित्युच्यते ॥ पञ्चातुभूतभूत
विभागोऽप्येकैकगुणोत्तरं वृद्धिं प्राप्य महाभूत
निकथ्यते ॥ एकैकगुणवृद्धिप्रकारश्चेत्थं ॥ आकाश
स्य शब्दे कएवगुणः वायोः शब्दस्य रसपरसाश्रुता

विवे०
५

रोगुणाः पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च
चाक्षुषाः एवं च मलभूतानि एतानि तत्कथं
एवमुद्दिश्लोकादिध्यायतस्मिन् नृलोकोऽंश
तन्मध्यगतचतुराधिकशीतिलक्षयोनिमूर्खा जीव
शयश्च स्थूलशरीरशक्तिचमिलित्वा विराडि
च्यते एतदेव परमात्मनः स्थूलशरीरं एवं स्थूलं
शरीरतत्र भवावस्था स्थितिश्चेति द्वयमभिमतमानं
दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमिलित्वा अकार
क्षरं एतदेव पुणवगतप्रथमः पादः हिरण्यगर्भे

विवे०
५

युच्यते यतस्त्वदमशरीरं तत्र भवावस्था स्थितिश्च एत
द्वयमभिमतमानं दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमि
लित्वा अकार एतदेव पुणवगत्तृतीयः पादः अकार
तकारणशरीरं तत्र भवावस्था स्थितिश्च द्वयमभिमत
मानं दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमिलित्वा
मकारः एतदेव पुणवगततृतीयः पादः एवं विराट् हि
रण्यगर्भे अकारसंज्ञकं तनुत्रयं उत्पत्तिस्थितिलयसं
ज्ञकं अवस्थात्रयं च ब्रह्माविद्युरुद्रसंज्ञकं त्रिमूर्ति
त्रयं च अकाररुकारमकारसंज्ञकं मात्रात्रयं च पुण

विवे
६

वगतप्रथमद्वितीयतृतीयपादत्रयं च एतावान्मिति
त्वापरमात्मनः कारणोपाधिः एतदेव तत्पदमित्युच्यते
ते शतः परं जीवस्य तनुत्रयमुच्यते तत्कथं पंचसूक्ष्म
महाभूतेषु पंचवीकृतेषु एकैकस्मिन्नेकैकेन योजिते स
तितद्रूपांशाः पंचविंशतिः तैर्जातं स्थूलशरीरं तैश्च
के अस्थीपृथिवीत्वगुदकं मांसमग्निः अत्राणि वायुः श
लाण्याकाशं एते पंच पृथिव्यांशाः मेदं पृथिवीमूत्रमु
दकं रक्तमग्निः शुक्रं वायुः श्लेष्माकाशं एते गुदकगु
णाः द्रुतपृथिवीतदुदकं आलस्यमग्निः संगमो वायु

विवे
६

निद्राकाशं एते पंच अग्निरंशः निद्रा पृथिवीमू
त्रमणमुदकं दुग्धगमनमग्निः अत्यंततिर्यगमनं वायु
द्रुतस्थितिः राकाशं एते पंच वायोरंशः भयं पृथिवी
मोतुदकं क्रोधोऽग्निः कामो वायुः लोभाकाशं एते पंच
च आकाशशर्पांशाः एतेषां पंचाणां समूहेन जातं
षड्रावविकारयुक्तं स्थूलशरीरं तेषु द्रावविकारः के
अस्ति जायते वर्द्धते विपरिणमते अप्रक्षीयते विनश्य
तेत्येतेषु द्रावविकाराः तत्र जायत इति विज्ञेयं का
रैर्दृशः मातुरुदरे तरुणोः संयुक्तयोः सख्य

७
विवे.

जिवस्याव्यक्तरूपेण सक्रमणं तस्य सद्रावणवासी
तिविकारः ॥ हस्तपादाद्यवयवसंपूर्णताविवर्द्धितेति
विकारः ॥ एते त्रयो विकारा जठरस्थितस्यैव विप
रिणामते अपक्षीयते विनश्यतीति एते त्रयो विका
रा जठरादिगतिस्थेव ॥ एतेषां पंचानां विका
रां क्रमोक्तिविनश्यतीति विकारस्य क्रमो नास्ति
कथं गतिजाते इति न विज्ञेयं संनीये ॥ कुतश्चि
न्मूर्तरूपेणानिःसृतिगर्भज्रावेण वा विनश्य
तिस्त्रियाभुक्तैः कुट्टवैवजठराग्निदोषेण वा

७
विवे.

विनश्यति ॥ एतैर्विकारैर्युक्तैः शरीरं मनुष्यजातीयं वा
ह्यणोत्रियवैश्यभूद्वर्णाभिदभिन्नं च ॥ वस्तुवा
शरीरं हस्तयति आश्रमभेदभिन्नं च ॥ अत्रिवासिष्टका
श्यपगोतमगोत्रभेदभिन्नं च देवदत्तयजुदत्तादिना
मभेदभिन्नं च कुरूपीक्षुरूपीभेदभिन्नं च ॥ स्त्रीपुंनपुं
सकभेदभिन्नं च ॥ केशस्थूलद्रुस्वदोर्ध्वसमानादिगु
णयुक्तं च ॥ स्थूलशरीरमिन्द्रियाणि मनश्चेति साध्यं
संपन्नतद्विषयान्जीवोति शरीरं तद्विषयं जायते दवस्थाः
एतत्स्थूलशरीरं तत्र भवा जायते दवस्था चेति द्वयमत्रि

विवे.
८

मन्यमानं जीवचैतन्यं विश्वम् ॥ एतद्विविच्यं मिलितं
अकारः ॥ नयनस्थानं च ॥ सुखदुःखमिश्रस्थूलभो
गम् ॥ एतावन्मिलितत्वात् अकारसंज्ञा लब्धा प्रवणस्य
प्रथमः पादः कथमेतद्वदित्यं ॥ पञ्चीकृतं पञ्चमहाभूतं
विना ब्रह्मांडं पिंडश्चेति संज्ञा च स्थूलशरीरमेव नास्ति
स्थूलशरीरेण च विना तत्रोत्पत्तिरूपा जायते दुष्पात्रं
अवस्थानास्ति ॥ तद्विना तस्मात्तद्विना तद्विना तद्विना
मानस्य जीवचैतन्यस्य ब्रह्मा विश्वसंज्ञा विना एतद्विवि
च्यं विना अकार इति संज्ञापि नास्ति ॥ एतच्चतुर्विच्यं विना

विवे.
८

नयनस्थानमपि नास्ति ॥ एतत्पञ्चविच्यं विना स्थूल
भोगोपि नास्ति ॥ एतत्पञ्चविच्यं विना प्रथमपादोपि ना
स्ति ॥ एवं मनेन क्रमेण एतावन्मिलितत्वा प्रथमः पादः
उच्यतेत्यर्थः ॥ अस्मिन् स्थूलशरीरे सत्यपि अस्य ज
डत्वं ॥ एतत्प्रेत्यनुदीर्घसूक्ष्मशरीरेण भावतव्यं त
च्च सूक्ष्मशरीरं पञ्चमहाभूतकार्यमेव ॥ पञ्चविंशतित
त्वात्मकं भूत्वा बुद्धिः सुखदुःखेच्छाद्वेषपुन्यतन्त्रमा
धर्मसंस्कारात्मकं तद्वगुणयुक्तं गमना गमनस
कृतं ॥ पञ्चमहाभूतानि पञ्चीकृतानि शक्तिश्च ॥ आ

विके
५

उत्पन्नं चक्षुर्जिह्वा घ्राण संज्ञकं बुद्धीदियं ज्ञानशक्तिश्च वाक्पाणिपादवायुः गुह्यनामकोर्मादियः
क्रियाशक्तिश्च प्राणापानव्यानोदानसमाननामका
चेष्टाशक्तिश्च मनोबुद्धिरहंकारं चित्रमित्यंतःकरण
चतुष्टयं तद्गतज्ञानप्रवर्तकशक्तिश्च एतावन्मिति
त्वान्तिगमित्युच्यते एतावद्धर्मकमेतदेव सूक्ष्मशरी
रमित्युच्येत तत्रैवावस्थास्वप्नश्च तत्कथमिति चे
त् इत्येव सर्वोदयशक्तिसहितं मनः सायेनेनेह च ज
गदवस्था यामेव निद्रावस्थायां वासयान्वितस्तु

विके

खदुःखाश्रयाविषयान्प्रशयतीति इयं स्वप्नावस्था इत्यं
सूक्ष्मशरीरं तत्रैवावस्थास्वप्नश्च तद्गतज्ञानप्रवर्तकशक्तिश्च
जीवचेतन्येतैजसश्च एतद्विविधं मितित्वमुक्तादः कं
ठस्थानं पुर्विविज्ञेयं एतावन्मिति त्वापूणावस्थद्वि
तीयः पादः एतावन्मिति त्वागुदाकारो भूत्वा द्वितीयः
पाद इति कथमित्यं भूतं सूक्ष्मं विना महासूत्रपूर्य्य
कं संज्ञकं सूक्ष्मशरीरमेव नास्ति तत्सूक्ष्मशरीरं विना
तत्र स्थितिरूपायावस्था रूपा च वर्तमाना अवस्थाना
स्ति एतद्वयं विना विष्णुतैजस इति नामाप्रिनास्ति

विवे०
१०

एतत्रिविधं विना रुकारसंज्ञापि नास्ति एतच्चतुर्विधं विना
केवल्यानं नास्ति एतत्पंचविधं विना प्रविविक्तं भोगमा
स्ति एतत्षड्विधं विना द्वितीयपादरुकारोपि नास्ति अतो
हेतोरेतत्सर्वं द्वितीयः पादमुच्यते एतत्स्थूलसूक्ष्मकार
णमेव तमो माया मोहा ज्ञानावृत्तिसंज्ञकं मूलाविद्यासं
ज्ञानप्रोच्यते कारणशरीरमप्येतदेव ईदृशं कारणश
रीरं तत्र प्रवासुषुप्तीवस्था सा कीदृशी चेत्तुच्यते ज्ञान
त्वं प्रावस्था सर्वसंस्कारतये मनसि आत्मा मूलाविद्या
यांतीने संस्कारमात्रावसिद्धेषु रूपेषु विश्राम्यति विविक

१०

विवे०

त्पु सुखा लुभा बोधत्वावतिष्ठते इयं सुषुप्तीवस्था एत
दयमग्निमन्यमानं जीवचैतन्यं प्राज्ञः एतत्रिविधं मका
रुहदयस्यानं आनंदभोगः एतावन्मिति त्वाप्राणव
स्यतु त्रिविधं मकारं तीयः पादः एतावन्मिति त्वामकार
इति संज्ञां लब्ध्वा प्राणवस्यतु तीयः पाद इति कथं इत्थं स
र्वकारणयोगमायां विना कार्यकारणपरिणता सा अ
विद्या नास्ति तत्र स्वाप्ताव्याकृत रूपेण तत्कारि ईदृशं विना
तत्परूपेण सुषुप्तिरूपेण च वर्तमाना वस्थापि नास्ति
तदुभयं विना इच्छरूपा ज्ञेयं नास्ति एत

विवे०
११

त्रिविधं विनामकार इति वक्तुं शक्यते एतच्चतुर्विधं
विना हृदयस्थानं नास्ति एतत्पञ्चविधं विना आनं
दभोगानास्ति एतत्षड्विधं विना तृतीयः पाद इति व
क्तुं न शक्यते अतो ज्ञानं सर्वपाणच एव अकारण
वकारणमकारः प्रत्यक् तन्ममात्रत्वा विना नास्ति
एतत्कथं त्वमेव निर्विशेषप्रत्यगुपेण निरुपाधि
को भूत्वा अहमिति प्रतीयमानः त्रिपुरीरूपेण अ
खिले सच्चिदानंदविवर्ते प्रतीयमाने रुचयनाम्नोर्व्यक्ता

विवे०
१२

वक्त्ररूपस्य प्रपञ्चस्य च त्वमेव कारणं नास्ति च अतो हे
तोस्त्वमेव कारणं कार्यं च इति इति श्रीगुरुरूपादिशतिका
राणं कार्यं च स्थूतसूक्ष्मकारणमिति तनुत्रयं जाग
त्स्वप्नसुषुप्तिरित्यवस्थात्रयं च विञ्चते जसप्राज्ञ इति नाम च
यं च अकारणकारमकार इति संज्ञात्रयं च नयनक
ठहृदयमिति स्थानत्रयं च स्थूतप्रविविक्त आनंद इ
ति भोगत्रयं च प्रणवस्य प्रथमा द्वितीयतृतीयपादत्रयं
चेत्येतावत् सर्वस्य पुनः पुनः समुदायाप्रयुक्ता चतुर्थत
नु अत्र भवातु शेषावस्था एतद्वयमत्रिमन्यमानं जीव

१२
विवे०

चैतन्यप्रत्यगात्मादुःखमिष्टानन्दोवन्नासन्नो गच्छ
एतावत्सर्वमिति वाकार्योपाधिः एतदेव त्वंपदमित्यु
च्यते ॥ त्वंपदमत्रिमन्यमानस्य सतो व्यतिरिक्तस्य तवै
व संसारः ॥ संसारकीदृश इति चेत्तुच्यते ॥ चतुराद्यि
काशीति तत्र योतिमुखेषु जनिता च ॥ चक्षुःश्रोत्रादिमु
त्तव्याध्यादिभ्यामप्राप्तिकृतापः ॥ पुत्रकलत्रादिहा
निर्निमित्ताद्यिभौतिकतापंच ॥ वैदूर्यमहादिजनि
ताद्यिदैविकतापंच ॥ ननु वतामनिरकेषु पततयदन्
भवति संसारः ॥ एतादृशस्य संसारस्य निवृत्तिः कथं न

उदरस
त्त ५

विवे०
१२

वेदितिविचार्यतीर्थस्नादिभिः कायमुद्धृतव्यापु रा
णश्रवणेन महापुरुषगोष्ठ्या चतुर्दधिकारीभूत्वा श्र
ममधिकारीति सद्गुरुप्रसादेन संसारनिवृत्तिर्भव
तीति श्रुत्वा सर्वश्रुत्वेन विदितं अखिलवेदोत्तार्य वे
दिनं तोर्णसंसारसमुद्रं निनद्य शेषसंशयं निरपेक्षं वि
द्यानिधिं विद्यादानविनोदेन निरातं वसिष्ठं स्वयम
जानातः गुरुविज्ञापयति ॥ संसारनिवृत्तिं कुरु ममे
तिसाष्टांगदंडवत्प्राणमं कृत्वा ॥ समित्तयाणां श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठं तदिदं जानार्थं गुरुमेवाभिगच्छ त इति श्रुति

विं०

१३

रास यतः गंधपुष्पादीनिः पुरवे समर्थयेत् ॥ भग
वन्नुवसंतापादौतुरोस्मिप्रपाहिमां ॥ कर्म योतिवृत्ति
नास्ति ज्ञानदा शुप्रसीद मे ॥ १ ॥ अपि च ॥ आ वन्नुवसं
मेतद्वदावप्रपीडितं तत्त्वबोधसुखावर्धकं पुत्रव्या
रुपां बुधे ॥ २ ॥ इति विज्ञापितः सद्गुरु रूपदिशति ॥ त
त्कथं इत्थं तव परमात्मना सह एकत्वं ज्ञाने जाते संसा
रनिवृत्तिर्भवतीति ॥ तत्केन भवति तत्त्वमसीति वाक्ये
पदेशेन ॥ मम वाक्यार्थबोध्यो जायेत ॥ तानि वाक्यानि
चत्वारि ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विष्णोनां श्रुतिनिवृत्त

विं०
१३

त्वा इत्यादिशेत् ॥ यतः आचार्येणाह ॥ तानि वाक्यानि नववृत्त
तेन कुञ्जोरयति सति शिष्यः ॥ अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मि
ति उपदेशकास्वीकृत्य स्वविविधानुसारेण सर्वोपाय
नं श्रीगुरुवे कुर्यात् ॥ तादृशसामर्थ्याभावे श्रीगुरुमेवाश
चयेत् ॥ सर्वसर्वदेवतातुष्टिः ॥ ब्रह्माविष्णुशिवरुद्रशुद्धदे
वतामुजयस्तथा ॥ कुर्वन्तु गुरुं तुष्ट्या गुरौ तुष्टेन सं
शयः ॥ १ ॥ इति यत आह शास्त्रं ॥ सर्वस्य जगतो मम च सं
सारस्य चेतदेवोत्थाय नमिति वदन् श्रीगुरुं ॥ वेनमस्तु
यति ॥ अतः परं विधि किं कर परत्वं विहाय श्रीगुरुं किं
करः सन्न उपदिष्टमर्थं एकांते मननं विधाय सम्यग्ज्ञात्वा

विवेक

१४

स्वगुरुं विज्ञापयेत् ॥ कथं विज्ञापयेत् इत्थं परमात्मा
सर्वज्ञः सर्वस्वरः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाकार
राणां च सर्वकर्मफलप्रदश्च जातिवर्णाश्रमव्यवहाराश्चा
दयश्च परमानन्दस्वरूपी च परिपूर्णश्च ॥ अतस्तदुक्तं
प्रादेशिको जडः जातिवर्णाश्रमव्यवहारस्य सद्यः प
रिच्छिन्नश्च ॥ इत्थं समपरमात्मना सह एकत्वं कथं सि
ध्यति उच्यते ॥ तान् विरुद्धार्थान् विज्ञापय एकत्वं सिद्ध
तीति श्रीगुरुराज्ञापयेत् ॥ तद्विरुद्धार्थपरिहराणां क
थमिति चेत् इत्थं ॥ तद्विराडित्युक्तं च्यते मानस्युक्तं

१४
विवेक

शरीरं परमात्मानं भवति कथं ॥ इत्थं तद्यतः पञ्चमहा
भूतेभ्यो भवति ॥ न तर्हि पञ्चमहाभूतान्येव परमात्मा
भवत्विति चेत् ॥ मैवं तान्यपि पञ्चमहाभूतानि परमा
त्मानं भवति ॥ यतः ब्रह्मनिःपन्नं च स्वरूपं ॥ अस्युक्त
मनवा एव त्वित्यतः श्रुतिराह स विराट् यतो ब्रह्म नम
धति ॥ अतस्तत्रैव वावस्था उत्पत्तिश्च ब्रह्मेति नाम च अ
कार इति संज्ञा च प्राणवस्य प्रथमपादश्च परमात्मानं
भवति ॥ स विराट् परमात्मा त्विति चेत् ॥ न तर्हि पर
मात्मा भवतु ॥ किं एव गार्भसंज्ञकं सूक्ष्मं शरीरं पर
मात्मा भवत्विति चेत् ॥ नेति तत्सूक्ष्मं शरीरं अहंकार

विवे०

१५

रत्रयाद्यतुल्यघते सतु परमात्मानिरुंका येति
एवमयदास्तुदमशरीरं परमात्मानं न भवति तदेव त
त्रैव वावस्थास्थितिश्च विद्युरिति नाम उकार इति
संज्ञा प्रणवस्य द्वितीयः पादः परमात्मानं न भवति
तर्हि प्रकृतिरित्युच्यमानं तु काराणं शरीरं परमा
त्मानं भवतु यतो विविच्यमाने प्रकृतेर्भिन्नः जडत्वा
त्प्रकृतिरिति यदा प्रकृतिः परमात्मानं न भवति तदा
तत्रैव वावस्थात्तयश्च रुद्र इति सोऽचमकार इति सं
ज्ञा च प्रणवस्य तृतीयः पादः सर्वतः सर्वेश्वरः सर्वज

नर

विवे०

१५

गत्काराणं च परमात्मानं न भवति इत्थं विराट्पुरु
षोऽयं पादपर्यंतः सर्वसंज्ञा सहितः सर्वोऽपि पंच
स्तत्पदवाच्यो भवति तस्मिन् परिहृते यदेव सिद्धं
अद्वयानंदचैतन्यं त्वत्पदस्य तद्वयं एतदेव तत्प
दशोऽनंतासं भागत्वाद्दृष्टापीयमेव एतदेव जी
वस्यापि तन्नुत्रयं निरस्येदिति श्रीगुरुगुरु तत्कथ
मिति चेत् इत्थं यत्पंचकृतं पंचमहाभूतादिभिर
मिति ज्ञायते तानि त्वं न भवसि यत्तत्पुनः श्रुत्वा
नं न जानंति तेषां मध्ये परस्परं न जानंति

विवे.

१६

अतपंतजडानिजतः तद्भूतांशमवलिङ्गं स्थूलश
भवमिदं स्थूलशरीरमापित्व न भवसि ॥ अतः
तद्भूतांशं रस्येदं रूपं दिव्यं इति कथं इत्यं यत्
स्तानि सर्वाणि भूता ल्यास्मिन् शरीरे दृश्यंते तानि
सुदृशानि अनुवृत्तौ कथितानि अस्थिमांस
प्रभृतीनि पञ्चमहाभूतातेषां समूहः पृथक्
शरीरं तानि भूतानि यत्स्वं न भवसि ॥ अतस्त
दंशापित्व न भवसि ॥ तदंशं शरीरं तमपि शरीरं

नि

विवे.

१६

न भवसि इदं सुखदुःखे जानातो देह एवाहं समा
न्यत्स्वरूपं नास्तीति पृष्टः सदुक्तं रूपं दिशति ॥ दो
नं जानाति सुखदुःखे यतो त्रीतिको दृश्योत्पत्त
जडश्च ॥ भूतानि कदाचिदपि यतो न जानंति त
दंशापिन जानंति ॥ अतस्तदंशं शरीरं तमपि शरीरं
जानीयात् ॥ अपि चेदेहः स नृपि निद्रा मूर्च्छा न जा
नाति अतो तपंतजडश्च रश्मिप्रविश्यात् स्तुत्या भ
रणेन यत्पि न जानाति अतो तपंतजडश्च
जन्मकाले परा मृष्यमाने देहो मत्तवदप्यंता मुहु

विके
१७

एव अपि च दशदोषदृष्टो देहः आत्मानमवतीति
सिद्धं ते के दोषा दश अशुद्धं अशुचि अशौ चंदु
गोद्विः स्थितं तुल्यं दंडं दायं शिथिलं अशुद्धं अमि
षं पुनरप्यथ तव तां प्रदर्शयामि पंचीकृतं पंचम
हान्नूतानि कारणं चतुष्टयेन सह स्थित्वा स्वस्वनि
जस्थानमेव गंतुमभियांतीति तथापि आकाशमा
कोशावभवतुमिच्छति पवनो व्यावितुमेव यतते अ
ग्निर्ज्वलितुमेव हते जलं द्रवीभूय जिगमिषति पृथ्वि
वीविशीर्णा भवितुमिच्छति एवं भूतानि स्वस्वमार्गाणां
गंतुमिच्छतीति देहस्यानित्यता तावन्निश्चिता एव

१७
विके

महान्नूतं पंचीकृतं विचंशरीरं नियंताभिर्भिन्नवृत्ति
भिर्विनश्यति घटो यथा दृश्यो जडश्च तथा देह इति
पृष्टुः सदुक्तरूपं दिशति घटो यथा जातस्तथैव
निवृत्ति देहस्तु वद्विषयतो घटवज्जडो देह इति वक्तुं
नश्यक इति कृद्धिमानिति देहः किंचैतन्न्यमवाति
कृद्धिमानपि चैतन्न्यमभवतीति कुत्र दृष्टमित्याशंक्य
दृष्टं तात्पर्ययति त एंगो मयं च यत्र निक्षिप्यते स
राशिः वर्द्धमान किं भवति चैतन्न्यं किं वा घटि यत्र
कृपा रे दृष्टयमाणा मरिका वर्द्धमाना तीरे किंचैतन्न्यं

विके
१८

भवति कुडादिनिमन्नादिर्महुर्निदिष्यमाणमृत्तिका
वर्द्धमानावेदिकाकिंचैतन्न्यं भवति एवं प्रतिदिनव
यसांतरूपेण संतप्यमाणो हं हं रूपो मृतसंचयः स
म्यग्वर्द्धमानोप्यत्यं तजड एव अतो हेतुस्तत्स्थल
शरीरं त्वं न भवसि यदा स्थूल शरीरं त्वं न भवसि त
दा तत्र भवा जायते देवस्या विस्व इति नाम च श्रु
रसंज्ञा च न यत्ने स्थानं च स्थूल साविकल्पक विष
यज सुख दुःख मिश्रितो भोगश्च त्वं न भवति पूण
वंगतपुथमपादश्च त्वं न भवसि षड्भावविकारश्च

१८
विवेक

त्वं न भवसि जातिवर्णाश्रमाश्च त्वं न भवसि सर्वक
र्तृत्वं सर्वभोक्तृत्वं च त्वं न भवसि यतः सास्त्रमेवाह
यावदेहात्मा विज्ञानं धत्ते तत्प्रमाणतः प्रामाण्यं क
र्मशास्त्राणां तावत् चोपपद्यते इति अहं ह्येनं न भवा
मिति यदा ज्ञानं जातं तं देव सर्वकर्तृत्वं भोक्तृत्वमपि ना
स्ति सत्यमहं स्थूल शरीरं न भवामिति किं त्वस्मि
न्मसारे चतुर्धा चिकाशीतिलवयोनि मूखेषु भुम
माणः स्वर्गं गतिरकादि सुख दुःख अनुभवं सह
शरीरमेवाहं न वीष्यामीति शिष्येण पृष्टः स गुरुराह

विवे
१५

सूक्ष्मशरीरमपित्वं न ब्रूयति । भूतानि जडानि तदं
शा भूजडाः । तत्संयोगमवानी द्रायाण्यपि जडानि
कथमीदृयाणि जडानीति वक्तुं शक्यते । इन्द्रियाणि
सुखं दुःखं चानुभवन्ति । यदि जडानि भवेयुः क
थमनुभवेयुरिति पृष्ठः सद्गुरु रूपदिशति । निद्रा
यां मूर्च्छायां च स्वविषयं देहमपि ज्ञातुं न शक्नुवन्ति
यतः । आत्रेन्द्रियं स्वविषयं शब्दं ज्ञातुं नैवेत्यन्यवि
षयं स्थितिमपि न जानाति त्वकं स्वविषयं स्थितिं ज्ञा
तुं न समर्थः । अन्यविषयं रूपमपि चक्षुरिन्द्रियं

विवे
१५

स्वविषयं रूपमपि न जानाति । अन्यविषयं रसम
पि न जानाति । अन्यविषयं गन्धमपि न जानाति ।
जिह्वेन्द्रियं स्वविषयं रसमपि न जानाति । अन्यवि
षयं शब्दमपि न जानाति । शृङ्गप्रयच्छापि जडा
नीतिदियाणि । ममतिदोषवत् । विषयज्ञानसाध्य
नान्येव न त्वात्मा । एवं कमीदृयाण्यपि निद्रा मूर्च्छायां
स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । वाक्वक्तुं नैवेत्येव रूपविषयं च
रमपित्वमप्यस्येति न वदति । पाणिन्द्रियमपि चोरे
ण्यप्युद्गीयमाणवत्तादादातुं न शक्नोति । प्रादेन्द्रियमपि

विवे.
२०

चोरमनुष्यावितुं न शक्नोति पायुरिन्द्रियमपि स्वव्यापारं
 एकं तु न जानाति रुद्धेन्द्रियमपि स्वविषयमनुभवितुं
 न जानाति एवमुभययथापि जडानि कर्मेन्द्रियाणि
 किंतु क्रियासाध्य नान्येव कर्मेन्द्रियाणि नात्मा प्राण
 सति देहश्चेत्यते इन्द्रियाण्यपि प्राणोत्पत्तिरिति देह
 श्चेष्टा हीनो भवति इन्द्रियाण्यपि तादृशानि भवन्ति
 प्राण एवात्मा भवति पृथुः सद्गुरुसाधु प्राणो वि
 नात्मा भवति सुषुप्तौ स्वप्ने च रुद्धा सति स्वासत्त्वे
 णाविच्छेदेन प्रवर्तमानोऽप्ययमंतर्जीह न जानाति

विवे.
२०

स्थि २

देहवदेव तत्कथं इत्थं चोरे गृहं प्रविश्य परिहृत्य भूष
 णानि श्रुतः प्राणजडा एव प्रवृत्त्युज्जानातीति चेत् तस्य बीज
 तेषुपि एकस्मिन्पथे केवलं नाशयन् संसर्गमसहमा
 नेकस्मिन्पथे गतिरपि स्वस्वी पुरुषस्य तत्कालमुमासम
 न्यंगत्वा वाग्निचार्यचगाता यमपि दूरे स्थितमप्येष्ट
 मीनं न्यस्मिन्पथे गच्छति इत्थं न कर्तव्यमिति यतो जालिका
 स्थितिः श्रुतः प्राणजडा एव प्रवृत्त्युज्जानातीति चेत् तस्य बीज
 स्यात्स्वपि रुद्धा सति स्वासत्त्वे तावदप्यपरातिनीति व
 पि च स्थित्वाप्यसौ न जानाति कथं इदानीं कस्मिन्पथे
 स्वासौ वर्तते इति पृथगपि श्रुतिन भगवन्तं इति प्रतिवृत्तं

विवे.
२१

न जानाति ॥ अतस्त्विह त्वपि न जानातीत्यस्य यमर्थः ॥ अ-
पि च श्रीमत्प्राणयोगे देव्यप्रदेशश्रुतौ के विद्यते तथा
ति कस्मिं ॥ त्विद्विद्यौ कस्य च दत्तमपहृत्पवत्ताका
रेणापगच्छंति सति तव प्राणो मम हस्ते वर्तते इति वदता
स्यासि न्युति कस्विद्वदति ममाथा प्राणश्च वदधीना
इति ॥ कश्चिज्जायापत्यादिषु केषु अनेन न वद-
ति मम प्राणः ॥ त्विदं निरर्थक इति ॥ एवं च स्य प्राणः स्मा-
द्विन्न इति त्वानुभवसिद्ध एव यमर्थः ॥ अतः प्राण एव
तमित्यनया वदुं नरुवात्मानं वदं जानामाकां ॥ अतः

विवे.
२१

जडाश्चेत्प्राणाः कथं जडं शरीरं चेष्टयेत् उत्तरजडो वि-
जडं चेष्टयतु तौ के दृश्यते ॥ जडः चंडमारुतो परस्मा-
दादनं तूणापर्णादिषु द्विष्यकाशे भ्रामयन् वर्तते
वदस्य पर्णाशावादि के भंको न्यत्र पातयति ॥ ग-
द्युगारं पतानं यवसं च गगने न वर्तयति ॥ अन्य-
त्र स्थितं कोत्रादिकं गगनपरितः कृपति ॥ जडा-
स्याप्ययं स्वभावो नैतां आत्मा भवति ॥ प्राणस्य चे-
राजनने जनस्य वस्वतं तत्र तान् भवति ॥ किंतु
पुरुषाची नैव यथा व्यापयितुं पुरुषाची नायं

वता

विवे.

२२

आस्यायां वातपृथक्किं भस्त्रमध्यागतो वातः
किं भस्त्राध्यापयिता वासवातो भवति कथं पु
रुषस्य घ्राणास्थितो वायुः पुरुषो न भवति यंत्र
स्थापितदाहपुत्रिका चेष्टा वत्प्राणस्य च घ्राणपु
ष्पाधी नैव सुत्राधीनासु चेष्टाप्रसिद्धा चारा
धी नैव वेदिका मध्यास्थिता स सुत्रदाहपुत्रि
काः सुत्रधारप्राणते किं स्वयं चेष्टते किं वेदिका म
ध्याध्यापस्तथा न्यत्र न त्पति च एवमं चापि सुव
स्थात्र ये पि प्राणस्य चेष्टा विस्वाद्यधी नैव न स्व

विवे.

२२

तंत्रा पुरुषचेष्टा तु स्वततत्रैव नाहंकारमपेक्ष
तेन भवाप्युत्तं तस्य संतिधि सत्त्वा मात्रेणैव देहं
द्विप्राणादयश्चेष्टते अयस्कांत संतिधिमा
त्रेणा विक्रीयेण जडमपि तोहं यथा चेष्टते अ
तएव ता वादुर्हंतुभिः प्राणेण जड इति बहुशो बोधि
तोसि अतः प्राणापानादयः सर्वे हि स्वतंत्रेण
स्वविषयास्वीकर्तुं न समर्थाः किं सुवक्रव्यंतर्हं
यव्यापारमपि कर्तुं न समर्था इति अपि च मत्तभूतानां
तदंशानां च स्वातंत्र्येण चेष्टा केनापि प्रकारेण न

विवे.
२३

संभवतीति। तदुद्भवानामपि प्राणादीनां स्वातंत्र्येण
चेष्टानसंभवत्येव। अतो हेतोर्जडा एव प्राणादयः
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतःकरणचतुष्टयं
मपि जडमेव। तत्र मनः संशयितुमेव स्वतंत्र्येण
पिनशक्नोति न निश्चेतुं। बुद्धिर्निश्चेतुमपि न शक्य
कोतिर्न संशयितुं। अहंकारो गवितुमेव न शक्नो
ति न संशयितुं नापि निश्चेतुं। चित्तं विचारयितुं
मपि न शक्नोति न संशयितुं न निश्चेयं कर्तुं
तुं न निश्चेयं कर्तुं इत्यमेतेषां मध्येयं कस्यचि

विवे.
२३

न्यस्य विषयमन्यत्रान्योन्यानुसंदध्याति। अतो जडं
तः करणचतुष्टयं। एषोक्तिप्रतापनमित्फक्तिरु
पादानक्षमानभवति। अन्यत्रासविषयं अन्येन्य
जामीनजातिनस्यन्योन्यवृत्तं जानाति। अथ च ज
डो न भवति। अन्यगृहवर्तमानं वयं न जानामीमः। एवं
मंतःकरणचतुष्टयमन्योन्यविषयमननुसंदध्या
नमपि जडमिति वक्तुं न शक्यते इति पृष्टः सद्गुरुशत
तन्मनःसाबुद्धिरित्युच्यमाने प्रतिपत्तौ। विलक्षण
अयुगापद्रावितौ तयोरेकस्य नाशे अन्योत्पत्तिः। अ

विवे०

२४

तोनामभूते॥ तदुपतिमद्गुरुं च॥ तदेहादिपुन-
र्त्तिनामेत्येवोचामः॥ मनश्चात्पत्तिमात॥ आत्म-
नोमनो जातमिति श्रुते॥ तत्कारणरूपं त्वत्तएवो-
त्पद्यते त्वय्येव लीयते॥ मनसो व्यभिचारि त्वमप्य-
स्ति विकारित्वं च॥ अतो नात्मा यतो मनस्तदप्य-
तो विनश्यति च अतो नात्मा॥ त्वंतु अजातः अव्यभि-
चारि च॥ सदा विद्यमानः॥ कारणानां कारणवृत्ती-
नां च पृथक् भूतो सादी च तानि त्वं सदा जाना-
सि तानि त्वीन जानंति तवैवानुभावः येन यद-

विवे०

२४

श्यते लोके न तत्रैव दृश्यते॥ घटनेत्रादिवत्तस्मा-
न्नाहं दृश्यत्वमात्मनः॥ इति शास्त्रमहयतः पतु-
र्वृत्तिरूपमंतः कारणजडं ततो बुद्ध्यादयो ज्ञानेदि-
यादयोश्च ज्ञानप्रवर्तिकसाध्य नान्येव नात्मा एव
मिदियसमुक्तः सदा न जानाति॥ एकसर्ववा-
तो कथ्यमानो नांश्चावन्तपृथः स न पुनः कथ्यते
कथयति वदति अतो अंतः करणोऽप्यपि वाह्य-
करणेषूपि अनुसंद्याता पुरुषः दहोऽपि न भ-
वति॥ इंदियाण्यपि न भवन्ति॥ अंतकरणमपि न

विवेक
२५

भवति। एतेषु सत्सु असत्त्वविषयं हि सा श्रीवि
थमानस्ति। एवमिदं यत्समूहः सत्त्वकसूक्ष्म
शरीरमप्यात्मानं भवति। तदतित्र न वा स्वप्नावस्था
तद्वयमभिमानं न स्यात्जीवन्वैतन्यस्य तैजसद्व
तिना नामरुकोरिति संज्ञा कंठस्थानमायामये
षु विषयेषु विविक्तरूपः सुखदुःखभोगाश्च ना
स्ति। ज्ञानेदियसाधकाविषया कर्मेदियसाध
कं कर्मैव त्वं च। पाप्मादिवायुसाधकं भौतत्वं
च। मनः साधकसुखदुःखे च तदियत्समूहात्

विवेक
२५

कंसूक्ष्मशरीरसाधकं गमनागमनादिचयदाना
स्ति तदा गमनागमनादि नास्ति। जानुनिभमनेयं वेद्येव
रत्नांशरीरं गेहमनागमनं च नास्ति इति शिष्या
शरीरं गमनागमनसाधनमित्युच्यते। एवं तन्मद्वयं वि
हाय त्वं क इति प्रश्ने न जानामीति शिष्यावक्तव्यं किं
जानामीति पुनः प्रश्ने तदज्ञानविषयं न भवतीति आ
त्मनं न जानामीत्यात्मविषयं वक्तव्यमिति ज्ञात्वा आत्मा
न मेव न जानामीति वदसि एतदेवात्मा ज्ञान इदमे
वात्मकं इत्यर्थं। त्वमेवाज्ञानं शरीरावहासि त्वमिवा
वात्म्यः कोपि न जानामीति वदति। तत्कथं उच्यते। यथा

विवेक
२६

यस्य ज्ञानं भ्रूतिः ॥ यः सम्यगेवेति सः जडो न भवत्येव त
दा ज्ञानं जडस्य न त्वेति स्थितं मज्ञानं यतो ज्ञानासि अ
तस्तस्य साक्षीत्वमेव त्वया दृश्यमानं त्वं न भवसीति स्थिते
स्त्वद्विशेषादिवत्कारणशरीराद्यभिन्नवत्त्वं ॥ एवमाश्र
यसाक्षि विलक्षणं त्रिभूतं त्वत्कारणशरीरं तत्र भ
वास्तुप्रावस्थातद्व्याप्तिमन्वमानस्य जीवचैतन्यस्य
तव प्राप्तिरिति नाममकार इति संज्ञा च हृदयस्थानं च निर्वि
कल्पकविषयं सुखदुःख भोगश्च ॥ पूर्णवगततृतीयप्राद
श्येति नास्ति ॥ एवं स्थूलशरीरपुनरिति तृतीयप्रादपर्यंतमे
तावदृश्यं ॥ एवं दृश्यं ज्ञानो न विवेको पाच्छिक्तो दृष्टा यमस

विवेक
२६

यंतवैवतु शेषावस्था इयमपि चतुर्थावस्थात्र विध्यतीति
न शंकेनी ॥ कथं नोक्त्यवस्थापंचमीति श्रुते ॥ अयं विवेको पाच्छि
रिति निहातं वसिद्धा वदति ॥ दृष्टा दृश्य दर्शन संस्कारस्तय
स्य हृदयस्य चाश्रयत्वं तस्मात्तनु तत्र भवात् शेषावस्था
तद्व्याप्तिमानि नो जीवचैतन्यस्य पुत्रपरात्मेति नामाया
तनुश्च तद्व्याप्तिश्रुते न विवेके न कित दृष्टा विज्ञातं न शक्य
ते ॥ गुरुयैदातु न हित्वापि दृश्यति तदा कित दृष्टो जातु
शक्यते एव तनु चतुर्थयपुनरिति ॥ सर्वे पिपुषं च स्वं
पदेवाच्यः ॥ एतदेव सर्वप्रदेशोऽयं नानाम् ॥ इयमेव भाग
तोऽद्या च ॥ एतावत सर्वस्य साक्षिभूतं चैतन्यमेव त्वं दृष्टा त
द्वं एतदेव मुदं नामा इत्यतः दृश्यस्य एकत्वं श्रुतिः तत्त्वमसीति वि

विवेक

२७

नः कारणशरीरं च एकमेव जातं एकं क्षेत्रज्ञत्वं परमात्मा

चयतीति श्रीगुरुपदिशति तत्पदतद्व्यंशुद्वा द्वयानंदचै
तन्यो त्वंपदतद्व्यंशुद्वा द्वयानंदचैतन्यं त्वमेव भवसीति ॥ अ
रं बुद्ध्यासीति श्रुतिः गृहीत्वा गुरोरुच्यते च बुद्ध्या सहसि
ष्यः स्वस्यैकतां प्रतिपद्यते ॥ अस्मिन्नेवैवचनं ॥ चिंदुर्बुद्ध्या
रैक्यंति गच्छन्नात्मनोऽपि स्वाभाव्या कृतयो रैक्यं जीवात्मपर
मात्मनो ॥ तव स्थूलशरीरं परमात्मनः स्थूलशरीरं च एकमेव जा
तं स्वापसंज्ञकं तव कारणशरीरं ॥ अथाकृतसंज्ञकं पदमात्म
सि सिष्यः शंकते ॥ हेतु तसंज्ञकं परमात्मा भवामीति व
क्तुं न शक्यते मायतनोः पश्चात्ततन्नुनामिच्छति रशं नास्ति त
त्कारणशरीरमपि भावरूपं ज्ञानामिति प्रतीयते ॥ अतः स्वा

विवेक

२७

भाव्या कृतयो रैक्यमिति वक्तुं न शक्यते ॥ ममत्वविद्याया इव
भावरूपता नास्तीति ॥ कथमेकैकस्य मां यो भवितुं शक्यते ॥ उ
त्तरं ॥ तदभाव एव ते परोक्षः ॥ तत्कथं ॥ इयं श्रुतिर्गुरुरहमि
त्याह एकत्वात्संज्ञाने संज्ञानो स्थितकृते ॥ एव परमात्मा कार्य
कारणोपाधिना जीवः परमात्मा ॥ इत्युच्यते ॥ स्वभावस्वेका
व ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरस्वरु ॥ कार्यकारण
ता हिवा पूर्णवोच्ये वशिष्यतेति ॥ उपाधिद्वयपरित्यागे पूर्ण
बोधस्वरूपमेवावशिष्यते तत्पदतद्व्यंशुद्वा द्वयानंदचैतन्यं स
तैकत्वे सति परोक्षत्वे सहितौ यत्वा निवर्तते ॥ त्वंपदतद्व्यंशुद्वा
त्पदतद्व्यंशुद्वा द्वयानंदचैतन्यं त्वमेव भवसीति ॥ अ
रं बुद्ध्यासीति श्रुतिः गृहीत्वा गुरोरुच्यते च बुद्ध्या सहसि
ष्यः स्वस्यैकतां प्रतिपद्यते ॥ अस्मिन्नेवैवचनं ॥ चिंदुर्बुद्ध्या
रैक्यंति गच्छन्नात्मनोऽपि स्वाभाव्या कृतयो रैक्यं जीवात्मपर
मात्मनो ॥ तव स्थूलशरीरं परमात्मनः स्थूलशरीरं च एकमेव जा
तं स्वापसंज्ञकं तव कारणशरीरं ॥ अथाकृतसंज्ञकं पदमात्म
सि सिष्यः शंकते ॥ हेतु तसंज्ञकं परमात्मा भवामीति व
क्तुं न शक्यते मायतनोः पश्चात्ततन्नुनामिच्छति रशं नास्ति त
त्कारणशरीरमपि भावरूपं ज्ञानामिति प्रतीयते ॥ अतः स्वा

विवे

२८

खित्वं विनिवर्तते ॥ पुन्यकृतं वृत्तान्तः सिद्धं वृत्तं पुन्यगा
मनःवाक्यादेव यदि ज्ञानं वृत्तं किं क्रियते वृत्त्या वृत्तान्तं पुन्य
गा मनःवृत्तं पुन्यगा मनो वृत्तं च ॥ वाक्यार्थं ज्ञाने नैव यदि
सिद्धते ॥ सा श्रुतं राक्रिया निवर्तते ॥ इमं सातं ववो ज्ञानं वा
द्ये एतद्यद्वयोपरि विरोधप्रतिभासेतसः शिष्या मु संविज्ञा
पयति कथं इत्यं ॥ मया दृश्यमानं सिद्धं सर्वं महं न भवामीति
त्वदभ्यासा शिष्यं ॥ एतद्वदं मया ज्ञातं तद्वदं प्रतादात्म्य
मपि मया ज्ञातं ॥ एतत्तु न विस्वसि मी ॥ बुद्धिं न वतु सच्चिदानं
दं नित्यापरोक्षं ॥ ममत्वपरोक्षं न भवति ॥ अहं नित्यापरो
क्षो वतिष्ठते ॥ एतद्वद्वत्तमस्मीति ममानुभवो वदं च नारो
हयति ॥ को वा ह मिति पृष्टः स हुरु रूपदिशति कथं इत्यं

विवे

२८

म ३

श्रीरुठस्य निराती ववो धस्या विकारी भवतीति विचिंत्या
खितमपि संशय निरस्य श्रीरामनाथमनंता नंदवृत्तं विद्यानि
धिं प्रपाशवारं निरातं वसिद्धं परमावधुतमात्मनि विचिंत्य
ने कल्पच श्रीमुक्तिनाथ योगेश्वरः स शिष्या सर्व संशय
रहितानुज्ञा न ॥ ज्ञातं ज्ञेयद्वितानुक्तं वा ववो धयति
कथं इत्यं को ह मिति फलं वी न भवति नित्यं मेधना न्यः ॥ तव
निजस्वरूपमन्य नास्ति ॥ निजस्वरूपेति दृष्टतस्तव को
ह मित्ययं नमः ॥ उपाधौति तिष्ठतो पियस्मिन्नावेस
जातो पितवको ॥ ह मिति पुष्पान युज्यते ॥ अतो निरुपा
धिकस्वरूपः सा विराट् च मेधु सज्जन तस्या मप्यवस्थाय
तव हिरण्यगर्भ तद्व मेधु सज्जन तस्या मप्यवस्थाय

विवे
३०

वपर्येतोदृश्यमानः सर्वे वि-अविद्यामयः सु फुटवीर
प्रः प्रपंचानिः शेषं च दृश्यते ॥ ज्ञानं नित्यं सुदाह्याभा
वाता स्वनाशकाभावे पिदाह्याभावे स्वयमेव लीयते
देहपुन्यते सर्वदृष्टाभावपर्येतं सर्वं ज्ञानानास्यता
तुः आचार्यशिष्यसंवादेन चैतन्येन सहादात्म्ये स
ति ज्ञातुत्वमपि लीयते तदुक्तं ॥ अविद्या स्यात्सर्वविज्ञा
नं प्राकृतमातृत्वमात्मनः ॥ अविद्या स्यात्पुमात्तेव पा
पदोषादिवर्जितः ॥ काद्यादिदेहवाननित्यता
रानवशेषयेत तृणादिदेहवाननित्यतावशेष
येदिति ॥ कर्तुं देहवाननित्यता किमपि नाधिसेष

विवे
३०

चेत यथा एवमेव श्रुतिगुरुपसादोपबुद्धविद्यागिन्य
मातृपुमेयपुमात्संस्कारान्तदाश्रयभूतं ॥ मूला
विद्या तत्संस्कारं च दावा स्वनाशकाभावे पिदाह्या
नाशो वा स्वयमेव लीयते ॥ यतः वीर्यानेंदरत्निका वि
द्यामंदा विद्या विभ्रंजिनी तदभावसमा ॥ लोकात्तज्ये
व विलीयते ॥ एवं निरातं वासिदे सर्ववर्णश्रमशक्ति
सर्वकर्तृत्वरहितसर्वक्रियारहितः सर्वभोगरहितश्च
प्रज्ञातः ॥ बुद्धतत्त्वस्य स्वदेहेऽप्यनंकृतः लोकसंनिरुहीन
स्य कृत्या कृत्कृत्यं न विद्यते ॥ यत आचार्यः ॥ अविचा-अं
तः करणे स्तोकमपि संश्रमरहितो वात्येकस्मिंश्चिदप्युक्त
मेव स नृपियावतकोश्चिदपि धर्मो ननु तिव नृपिन

वेवे
३१

तर्केन गुणो न दोषेण वा लिप्यते। यतो स द्वाभ्यं संसा
रकत्वे रणं च कपटं च मरुपं॥ अतः तदुक्तं वद्विः क्वचि
मसं रं नो द्यतः सं रं न व द्धिः कर्त्तृ वद्विः कर्त्तृ तलो के वि
हसा धवेति वसी घेना॥ क्रिया कुर्वीतः क्रिया निस्त
न्मूलैश्च न व द्यते॥ इति चेत्तद्विः कर्त्तृ वद्विः कर्त्तृ तलो के वि
ध्यते कुतः कुर्वीतः कर्त्तृ वद्विः कर्त्तृ तलो के वि
खिला विकारश्च द्वाभ्यं संसा रकत्वे रणं च कपटं च मरुपं॥
ते नु चिन्ते व स्याद्विः कर्त्तृ कर् ३। विज्ञानं कुतः कुर्वीतः
हो हंत कार्यं तं क्षणं दृश्यमानं मपि होतुं वं चार्थं व
कल्पते॥ एवं विधौ बोधः श्री चार्थं पुंसां द्वाभ्यं संसा

वेवे
३१

तं धुना भ्यासेनेत्याचार्यत्वात् कदाचान्निरीक्षणं वाप्य
परवृत्तत्वात् बोधः श्री मुक्तिनाथोक्तोक्तानुसाराय
वैमलैकतत्वात् ननु पदं द्वाभ्यं इति नुमित्वा परस्पर
ते किं विद्विः अस्मै च ते मत्वा बोधो पूर्वोक्तः कथं द्वाभ्यं
वि सम विरूपयोस्तत्त्वं पदार्थयोर्विवेकबोधः सति
कः कथमिति चेत्तद्विः कर्त्तृ वद्विः कर्त्तृ तलो के वि
वोच्यो न द्यते तत्र शब्दो बोधो। मुद्रात्तद्विः कर्त्तृ वद्विः
पविशिष्टतत्त्वं पदार्थः॥ अतः योः साहित्येन किं द्वा
एतत्त्वं पदार्थः॥ अतः योः साहित्येन किं द्वा
व्यं॥ अतः योः साहित्येन किं द्वा

32

विवे

तदयं समधि रूपौ तत्त्वं पदार्थौ चिद्विद्योवा यौ लक्ष्यौ च
 तत्र शब्दवाच्यं शुद्धलक्ष्यं च विराट् स्तिरायगात्रे संज्ञा
 वान् स्थूल सूक्ष्म शरीरद्वयविशिष्टत्वं पदवाच्यं अन
 योः साक्षिरूपेणाविलक्षणां पदलक्ष्यं साधोपाधिकं तत्पद
 वाच्यं साध्याविति मुक्तं शुद्धादितो यानंद चैतन्यं तत्पदल
 क्ष्यं एवं व्यधिसमधिरूपयोस्तत्त्वं पदार्थयोर्मध्ये भवेत्तद्वि
 यो रेकत्वं सिद्धमेव अस्मान् भव एवासि यदस्यार्थः एवमे
 तन्महावाक्यार्थबोधरूपेणाविवेकं अक्षममाणं भूतानां
 अपरोक्षज्ञानं न घटते अतो व्यधिसमधिरूपा स्थूल
 सूक्ष्म शरीरवीसिधिरूपता परित्यागाभावेन वा च्यास

विदे

विवे

32

परित्यागोमतो रथमात्रमेव तस्य सत्त्वं यदा नापरोक्षं भव
 तितदा व्यधिसमधिरूपकारणा व्यक्तरूपपरित्यागेऽपि संदेहा
 निवर्तते इति अपरोक्षज्ञाननासिवा व्यादिति अमोक्ष
 तौ निरातं वसिष्ठमहर्षिपुरुषास्तद्रुमापन्नोदकयोगासां रवेन
 आत्मव्यतिरेकेन प्रपंचस्या सदावः अतमन्यविप्रपंचस्या
 सदावो यथा स्वातन्त्र्यमवसिद्धो भवति तथा तु गृह्णाति कथं भु
 च्यते अस्तीति नास्तीति च व्यवहारवस्तुनिष्ठया रेकत्रस्य
 योर्भिन्निविरुद्धधर्मयोरवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः स
 मपरां अनुकुलं वृत्तत अस्तीति नास्तीति च विवहारः एकता
 मित्या के विप्रयोक्तव्यं च प्रवर्तते अन्यथानोपपद्यते अ

तएवतयोः सदेवाश्रयमिति वक्तव्यं ॥ असन्नाश्रयो भवितु
 मर्हति ॥ अतः सन्नेवाश्रय इति प्रयोपि सन्नेव भवितु मर्हति
 नासत्तास्ति चेव वस्तुति चेत्तत् ॥ यो कश्चिदिदं शेषो लोके स विना
 सद्यैवैव अतो विद्यत्वसंगी कुर्वीत न विना शित्वसंगी
 करणीयं ॥ अंगी क्रीयतामिति चेत्तत् ॥ सतो विना शाभा
 वात् तदुक्तं भवता ॥ नासतो विद्यते भावः ॥ नासतो विद्यते
 बोना भावो विद्यते सतः ॥ इति ॥ तस्मात्सतो विषयत्वं नास्ति ॥
 तर्ह्यसत एव विषयत्वं मेतीति चेत्तत् ॥ असतो विषयत्व
 भावात् ॥ शश्राविषाणस्यैव एवमुभयं यथसंकेतं वृत्ते
 वगतैः ॥ कथमुच्यते सदेवा ॥ इति ॥ पश्य च वक्तारस्य विषयं

वि.

33

यच्चास्ति तदत्र ॥ तस्मिन् सत्यस्य व्यवहारस्यार्थो वि
 षयो न भवति ॥ असतः सद्रूपो यस्मिन् प्रतिपमानो न
 भवति ॥ तस्यैव सत्तया परमार्थः सन्न भूत्वा त्वयि गता
 नं कुमुदमवदत्तं तमसतः ॥ अन्नत्वापि सदसद्विषयता
 मरूपादिमान भूत्वा सत्यज्ञानानंदोदितं ॥ भूत्वा प्र
 तीयमानो विचारिता सिद्धः ॥ अनिर्वचनीयमाया
 रूपेण सद्रूपा विषयः ॥ असद्रूपा विषय इति व
 क्तीयमानो न भवति ॥ अतः सर्वो विवर्तः स्वप्न
 वद्वक्तारमात्रसिद्धः न परमार्थसिद्धः ॥ अस्मिन् यो गो
 डपादाचार्यवचनप्रमाणं आदावते च नूतिवर्तमानं

विवे.
३४

नेपितनुया॥ वितथैः सदृशाः संतो वितथाऽवलीक्षता ॥ १५
दानीमपियथा स्वपुद्गलागतत्रयेनैव प्रवृद्धः स्वपुद्गलव
हारे सर्वास्मिन्मिथ्याभूतेनेरस्ते सत्प्ररूपः सत्यमेवावशि
ष्यते॥ तथैव भ्रांतिमूले प्रतीयमानसंसारमहास्वपुद्गलव
हारे सर्वास्मिन्भ्रमतिगुरुप्रसादेन जायमानवृद्धापरेण
वृत्तिसाध्यनेन प्रवृद्धो वस्तुतो ह्यन्यान् वृत्तप्रतीयमानः
सर्वेष्वपि स्वव्यतिरेकेन नास्ति॥ स्वस्मिन्पि नास्ति स्वसं
वेद्यस्वरूपेण अज्ञानन्यस्यासत्तां स्वस्य च सत्तां जा
नान्तः तस्य च ज्ञानस्याहेतुकता नास्ति अप्रमेयस्वरूपस्व विवे.
यमेवावशिष्यते॥ अपरं संसारसमुद्रमनजीवाति ३४

संताराणकारणाय नैवावशिष्यते॥ यः प्रादुरासीत्पु
रुषो विनाशी तं शमचंद्रमुनिमानतोस्मि ॥ १॥ शमचंद्रप
दां ज्ञानमकरं दत्तिवृत्तिना मुनिना दत्तज्ञानसर्वस्वमु
च्यते॥ तद्यथा॥ सद्गुरुः सद्गुरुः स्वात्मार्थमेव विना
पयति॥ स शरमहं न भवामि ज्ञानमहं न भवामि ज्ञान
स्वरूपं शरीरं च त्वं किमिति न भवसीति चेत् तन्न एतच्छरी
रोत्पत्तेः प्रागेवैतच्छरीरं समना स्येत्तच्छरीरमहं न भवा
मि॥ आदवं ते च यतः एतच्छरीरमहं न भवामि॥ अतो वत्तं
मानोपि इदं शरीरमहं न भवामि॥ इदं शरीरं त्वं मा नू
शरीरमात्रं किं न भवसीति चेत् तन्न मम शरीरमिति श

34
विवे.

शरीरमतः सकाशादि नृमिति सरीरं तन्नयतो जा नानो
हं शरीरं न भवामि किंचिद्दृश्यं शरीरं दृष्ट्वा हं अतो न भ
वामि तस्मिन् न भवान् भवामि त्विति चेत्तन्ना एतद्ज्ञानं ना
दुर्ध्वमपि एतद्ज्ञानं मम नास्तीति एतद्ज्ञानं महं भवामि अ
दावंते च यतो ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानका
लेपि ज्ञानं महं न भवामि अपि च मम ज्ञानमिति ज्ञानं
मत्तः सकाशादि नृयतो जा नोमि अतो ज्ञाता हं ज्ञाय
नं न भवामि तस्मिन् अज्ञानं किमिति न भवसीति चतूत
तन्ना शरीरं ज्ञानव्यातिरिक्तत्वं को वेति प्रश्नो हं न जाना

विवे.
34

मीतिवक्तव्यं न जानामीति यदेतद्ज्ञानं तन्न जाना
मीत्यंतः पूर्वं नास्तीति अज्ञानं महं न भवामि न जाना
मीत्यर्ध्वमप्यतो नास्तीत्यतोप्यज्ञानं महं न भवामि
अदावंते च एतद्ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानेप्य
ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानेप्यज्ञानं महं न भव
मि अतो वर्तमानेप्यज्ञानं महं न भवामीति यतस्मिद्दु
किंच न जानामीत्युक्ते कथं जानामीति प्रश्ने अज्ञानं
मम मादृशोतीत्युक्ते रंदत्तेत्वां यदा वृणोति तद्ज्ञानं
कथ्येति पुनः प्रश्ने ममेवाज्ञानमिति किंच अज्ञानं न
ममेदावगतो अज्ञानं जानानेन तमेव दृश्यमज्ञानं न

त्रिके
३६

भवामि अज्ञानस्य मम ज्ञानमेव नास्ति कथं नास्तीति
प्रश्नेन जानामीति यतो जानामि अतो ज्ञानं नास्ति अज्ञा
नं नास्तीति वदसि तर्हि ज्ञानं किमस्तीति पुनः प्रश्ने अ
ज्ञानं नास्तीत्यत एव ज्ञानमपि नास्ति अज्ञानमपि नास्ती
ति कथं एतदिति प्रश्ने दृष्टं त पुनः सरं पदं द्रुति य
था सूर्यस्य तिसीरं नास्ति तथा अज्ञानस्य ज्ञानं नास्ति
अतो सतो ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं ज्ञानं नास्ति एवमज्ञानं ज्ञान
हितं ज्ञानस्वरूपमित्यनन्तं प्रतीयमानं ज्ञातृत्वं मेव तु श
यं एवमेव ज्ञातृत्वं रहितं स्वरूपमित्यप्रिधीमानं ज्ञा विवे
तृत्वं मेव तु शयं एतदेव ज्ञातृत्वं रहितं ज्ञानमात्रमेव ३६

शिष्यवर्तमानं तु शयातीतं मम स्वरूपं काष्ठस्य ज्वल
नं स्वभावतः स्वभावो न भवति नाप्यंगारस्य किंतु यदा
तु काष्ठमागत्यांगारं स्पृशति तदा मध्ये ज्वलनं मूल्य
यति स उत्पन्ना ज्वाला किं काष्ठं निःशेषं नाशयति
अथवांगारमिती च काष्ठं काष्ठं नाशयति स्वयं
वेनाशमाप्नोति काष्ठं स्पृष्ट्वांगारमात्रमवशेषय
तियथा तथा अज्ञानस्य ज्ञानं स्वभावो न भवति
किंतु यदा यदा अज्ञानमागत्याज्ञानं स्पृशति तदा
तदा मध्ये ज्ञानं मूल्यं मानं च ज्ञानं किमज्ञानं नि
शेषं नाशयति ज्ञानं यनिः शेषं नाशयतीति च च

33
विवे

प्रोमज्ञानंतिशेषंताशयनसतस्वयमपिना
शमापुवतज्ञानमात्रमवशेषयति॥ इति श्रीस
कलयोगीश्वराचार्यश्रीहोनिनाथचरणारविंदान
वारतसुश्रुषाप्रासादतबुजानतरणकिराणिष्यो
णीनिरस्तसमस्तविद्याधरंकारश्रीरामनाथ
मुनीद्वचरणारविंदमकरंदास्वादसंपटेननि
रस्तारिवलसंसारविकारेणश्रीमुक्तिनाथे
नमुकुंदेनविरचितंविवेकशिंघुनामगं

विवे
33

विवे
34

धैरचनंसकलवेदांतरहस्यं कृतं जैतपाल
शिष्यार्थेतिथापरोक्षतेच॥ 33 ॥ मतसत्यर
ब्रह्मार्पणमस्तु॥ वासवैष्णोभंतुनांकलप्राण
भूयासंसतदो॥ रामकृष्णसंवत्॥ १६७०॥
१६७०॥ वर्षे वैशाखमासे कृष्णपक्षे
न्यातिथि एकादशीवारशनिवारेलिखितं
कृष्णवैशाखमहावली यथाप्रतितथालिखितं
ममदोशोनदियते रामरामसति

विवे
34

